Data-analyse en precriminele veiligheid in de strijd tegen terrorisme

de Goede, M.

Published in:
Krisis

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

MARIEKE DE GOEDE

DATA-ANALYSE EN PRECRIMINELE VEILIGHEID IN DE STRIJD TEGEN TERRORISME[1]

Krisis, 2011, Issue 3
www.krisis.eu

De onbekende terrorist

In Richard Flanagans roman *De onbekende terrorist* raakt een jonge Australische vrouw die werkt als stripper en paaldanseres verweven in een web van verdenkingen en verdachtmakingen waardoor zij wordt aangezien voor een terrorist. Gina – bijgenaamd The Doll – beleeft een kortstondige liefdesaffaire met een man die zij op het strand ontmoet en die de zoon van haar vriendin uit het water redt. De volgende morgen is de man verdwenen – maar langzaam beseft The Doll dat zij doelwit is van een grote en steeds intensievere zoektocht van de Australische politie en veiligheidsdiensten. De korrelige beelden van een bewakingscamera waarop The Doll samen met de man zijn appartementengebouw binnenkomen verschijnen op tv, met de bijbehorende headline: 'Terrorismeverdachte ontsnapt aan politieblokkade' (Flanagan 2006: 92). Kleine brokjes informatie uit het leven van The Doll – haar werk in de stripclub, haar clientèle van politici en mediamagnaten, het gespaarde geld dat zij cash in haar appartement bewaart om op een dag te ontsnappen aan haar leven – worden samengevoegd en construeren een beeld van een *homegrown terrorist*: een 'Aussie turned on her own'. Zoals pixels een computerbeeld vormen en kunnen veranderen, zo worden de brokjes data uit het leven van The Doll samengevoegd om het beeld te vormen van een lokale terrorismecel, gefinancierd door de seksindustrie en de drugshandel.

The Dolls vlucht voor het dichterbij komende veiligheidsnet gaat gepaard met steeds meer sensationele mediaverhalen en verdachtmakingen over Australiës eigen 'zwarte weduwe'. Nadat zij een paar belangrijke momenten om zichzelf aan te geven heeft laten passeren, beseft The Doll dat het daarvoor te laat is geworden. Zij begint in te zien hoezeer haar marginale leven, haar sporadische drugsgebruik, haar gespaarde cashgeld, een verdacht beeld oplevert. Aan het eind, tegelijk met het besef dat zij niet zal kunnen ontsnappen, reflecteert Gina op de rol die zij ongewild is gaan spelen voor haar land, dat in de ban is van de terrorismedreiging:

'And then she wondered: what if people could not live without such fear? What if people needed fear to know who they were, to reassure themselves that they were living their lives in the right way? [...] And part of her felt oddly, stupidly, proud, as if they had been specifically chosen for this clearly necessary role' (Flanagan 2006: 268-269).

Met de pakkende beschrijvingen van de manier waarop verdenkingen en verdachtmakingen worden geproduceerd en gecirculeerd, met het zichtbaar maken van de kwetsbaarheid van marginale levensstijlen en met de analyse van de rol van de media in het genereren en opblazen van de angst voor terrorisme, kan Flanagans roman worden beschouwd als een scherpe ontleding van het huidige veiligheidslandschap. Flanagan nodigt ons uit te reflecteren op de manier waarop data worden samengevoegd en geïnterpreteerd om te komen tot een beeld van de onbekende vijand. Zoals pixels een mediabeeld vormen, suggereert Flanagan, zo kunnen alledaagse data een beeld van dreiging en kwade intentie gaan vormen (Amoore 2009). In mijn bijdrage aan de discussie over de 'onbekende vijand', wil ik nader ingaan op de manier waarop commerciële data worden ingezet in de strijd tegen terrorisme en op de vragen rondom transparantie en legitimiteit die hier worden opgeroepen. Ik zal betogen dat het gebruik van (financiële) data in de strijd tegen terrorisme niet zozeer leidt tot een maatschappij van *surveillance*, maar tot praktijken van *veiligheid* zoals geanalyseerd door Michel Foucault. Belangrijker dan de vergaring en centrale opslag van data zijn de analysemodellen en interpretatieve schema's die beogen

potentiële toekomstige terroristen preventief te identificeren. Deze preventieve politieke ambities, die worden uitgevoerd met behulp van commerciële en financiële data, roepen belangrijke maatschappelijke vragen op.

Data en de strijd tegen terrorisme

Tien jaar na 9/11 is Flanagans uitnodiging van pertinent belang omdat de ambitie om te beschikken over alledaagse transactiedata een van de belangrijkste doelstellingen van het huidige veiligheidsbeleid is – *met name* in Europa (zie ook Broeders 2007; Den Boer en Van Buuren 2012; Dijstelbloem en Meijer 2009). Van de retentie van telefoongegevens tot de analyse van overboekingen, van nieuwe meldingsplicht voor banken en verzekeraars tot uitwisseling van informatie over luchtvaartpassagiers: alledaagse commerciële data worden beschouwd als zijnde van cruciaal belang in de strijd tegen terrorisme. De onderliggende redenering voor deze ontwikkelingen schrijft aan dergelijke data de capaciteit toe om risicovolle transacties te signaleren en verdachte netwerken in kaart te brengen. Met andere woorden, het denken is dat deze data, *mits* zij op de juiste wijze met elkaar in verband worden gebracht, een beeld kunnen vormen van toekomstige dreiging en terroristische intentie. Op deze manier, zo klinken de beleidsambities in het huidige veiligheidslandschap, kunnen terroristen in een vroeg stadium worden geïdentificeerd en verdachte netwerken preventief worden verstoord. In de woorden van de voormalige directeur van het Amerikaanse Department of Homeland Security, Michael Chertoff:

'If we learned anything from September 11 2001, it is that we need to be better at connecting the dots of terrorist-related information. After September 11, we used creditcard and telephone records to identify those linked with the hijackers. But wouldn't it be better to identify such connections *before* a hijacker boards a plane?' (Chertoff 2006).

De onzichtbare vijand, in Chertoffs bewoording, is de terrorist die nog niet aan boord is gegaan, de aanslagpleger die zijn creditcard gebruikt om waterstofperoxide in te slaan, de potentiële toekomstige terrorist die verdachte websites bezoekt.

In Europa loopt Nederland – samen met het Verenigd Koninkrijk – voorop in de ambitie om alledaagse commerciële data toegankelijk te maken voor veiligheidsdiensten. Op aandringen van het Verenigd Koninkrijk nam de Europese Unie in 2005 de richtlijn Dataretentie aan, die telecommunicatiebedrijven verplicht om communicatiedata tussen de zes maanden en twee jaar op te slaan zodat ze toegankelijk gemaakt kunnen worden voor politie en justitie. In november 2010 bleek dat het Nederlandse ministerie van Justitie liet onderzoeken of centrale toegang tot de financiele gegevens van burgers mogelijk gemaakt zou kunnen worden voor opsporingsdoeleinden. Bij het ministerie werd de implementatie van de richtlijn Dataretentie aangegrepen om niet alleen, zoals voorgeschreven in de richtlijn, telefoongegevens en gegevens over internetgebruik centraal op te slaan, maar ook financiële gegevens. Het projectplan Implementatie Dataretentie onderzoekt de ontwikkeling van een zogenoemde 'verkeerstoren', waarin financiële en communicatiegegevens kunnen worden opgeslagen voor toegang door de veiligheidsdiensten en het openbaar ministerie (ministerie van Justitie 2009).

Na openbaring van de plannen werden zij door het nieuwe kabinet snel afgeblazen. Maar dat betekent niet dat zij op termijn niet door zullen gaan. Financiële data spelen een speciale rol in de zoektocht naar het geheime wapen van de strijd tegen terrorisme omdat, zo wordt aangenomen, *moneytrails don't lie*. Met andere woorden, financiële gegevens (bijvoorbeeld creditcardtransacties of internationale overboekingen) worden beschouwd als een bijzonder waardevolle informatiebron die bovendien weinig fraudegevoelig is. Aan dit soort gegevens wordt de capaciteit toegeschreven om een reëel beeld te onthullen van het dagelijks leven van de potentiële verdachte en zijn of haar connecties. Zoals een Amerikaanse beleidsmaker het verwoordde:

'The evidence that the financial system coughs up is actually true and correct; it doesn't lie. There's not much room, wiggle room for it being false or suspect, as opposed to the kind of evidence you might get out of extreme measures in interrogation rooms' (Aufhauser 2003).

De verkenningen van het Nederlandse ministerie van Justitie lopen dus slechts vooruit op bredere Europese ontwikkelingen, waarin op grote schaal de opslag van financiële gegevens van burgers zal worden gerealiseerd. Dit is afgesproken in een recent verdrag tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten over de trans-Atlantische uitwisseling van de financiele gegevens van het Belgische bedrijf SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication). Na een vierjarige controverse over het feit dat SWIFT Amerikaanse veiligheidsdiensten toegang gaf tot financiële gegevens van Europese burgers in het kader van het zogenaamde Terrorism Financing Tracking Programme (TFTP), is er in dit akkoord afgesproken dat de Europese Unie een *eigen* systeem voor financiële dataanalyse zal opzetten. Hierbij zullen Europese veiligheidsdiensten en Europol inzage krijgen in de gegevens van SWIFT in het kader van terrorismegerelateerd onderzoek.

Uit de rapporten en onderhandelingen die aan dit programma zijn voorafgegaan, is duidelijk geworden dat de relatie met terrorisme binnen dit programma zeer breed wordt geïnterpreteerd. Men spreekt hier van een *nexus* met terrorisme, waarbij onduidelijk blijft hoe zo'n nexus is gedefinieerd en op welk bewijsmateriaal deze zou moeten berusten. Momenteel onderzoekt de Europese Commissie bovendien of het programma kan worden uitgebreid naar andere soorten financiële data (bijvoorbeeld creditcardtransacties), meer financiële instellingen en naar het bestrijden van georganiseerde misdaad (Europese Commissie 2011; zie ook De Goede 2012). Het Europese Terrorism Financing Tracking System, de EU-richtlijn Dataretentie en het nieuwe verdrag inzake passagiersgegevens, laten duidelijk zien dat de EU als veiligheidsactor haar pijlen richt op de verzameling en analyse van transactiegegevens (Den Boer en Van Buuren 2012).

Surveillance of *security*?

Waarom is het belangrijk kritisch te blijven tegenover deze ontwikkelingen? Dit is niet alleen vanwege vragen rondom privacy van burgers en de juistheid van de gegevens die worden opgeslagen en gebruikt (zie bijvoorbeeld Roessler 2006), vragen die door leden van het Europees Parlement veelvuldig aan de kaak zijn gesteld tijdens de onderhandelingen met de VS over toegang tot de SWIFT-gegevens. Maar het is niet zozeer het geval dat hier een bigbrotherachtige maatschappij aan het ontstaan is, al spelen overheden een belangrijke rol in deze ontwikkelingen en worden verschillende databases steeds vaker aan elkaar gekoppeld. De huidige literatuur over surveillance benadrukt de centrale rol van overheden in de verzameling en analyse van steeds uitgebreidere databestanden van burgers (bijvoorbeeld Lyon 2003; Ericson 2007). Toch zijn we nog ver verwijderd van Orwells dystopie: er is vooralsnog *geen* centraal collectiepunt voor alle veiligheidsprogramma's; de grip van de overheid wordt gemarkeerd door gemiste kansen en technische problemen. De rol van de private industrie in de opslag en analyse van gegevens is enorm belangrijk en komt nauwelijks aan bod in het boek van Orwell.

Het landschap van hedendaagse surveillance is eerder een patchwork, een oneven terrein met vele deelnemers, verschillende technische systemen, en ongelijke regelgeving. Zoals Huub Dijstelbloem (2009: 24) schrijft over wat hij de 'migratiemachine' noemt: 'surveillance [geschiedt] niet vanuit een centraal punt (een grote regiekamer), maar vanuit een proliferatie van praktijken. […] Surveilleren en controleren zijn doorgedrongen tot in de haarvaten van de maatschappij'. In dit complexe landschap zijn private deelnemers een zeer belangrijk element, zowel omdat commerciële data als financiële gegevens worden herbenut voor veiligheidsdoeleinden, maar ook omdat burgers vaak zonder bezwaar en uit eigen wil hun gegevens laten registreren voor commerciële doeleinden, bijvoorbeeld bij het gebruik van de bonuskaart van Albert Heijn. In die zin vormt jacht op de onzichtbare vijand een uitdaging voor politiek-filosofische theorieën over de 'surveillance society'.

In zijn lezingen rondom de thema's *security, territory* en *population* geeft Michel Foucault zich rekenschap van de complexiteit van macht die opereert in naam van veiligheid. Foucault benadrukt dat surveillance, zoals gebaseerd op ideeën van het panopticon een 'archaïsche' vorm van macht is, 'the oldest dream of the oldest sovereign' (2007: 66). In tegenstelling tot een dergelijke alziende macht werkt de machtspraktijk die Foucault 'veiligheid' (*security*) noemt op basis van risicotechnologieën en probabilisti-

sche interventies. Het doel van veiligheid, voor Foucault, is het organiseren van (economische) circulatie: '[I]t was a matter of organizing circulation, eliminating its dangerous elements, making a division between good and bad circulation, and maximizing the good circulation by diminishing the bad' (2007: 18; ook Amoore en De Goede 2008b). Eenvoudig gezegd, veiligheid als risicopraktijk heeft als doelstelling het toestaan en intensiveren van circulatie (passagiers in de luchtvaart, financiële transacties) door het onderscheiden en classificeren van normale en abnormale patronen en personen (Amoore en De Goede, 2008a).

Ik zou dus willen suggereren dat we minder op weg zijn naar de toekomstvisie van Orwell – waarin een alles controlerende overheid volledig zicht heeft op het handelen van haar burgers – dan naar het zwarte scenario dat wordt geschetst in Flanagans *Onbekende terrorist*. Of misschien naar de dystopie van Philip Dick in zijn novelle *Minority report*, waar personen die ervan verdacht worden op het punt te staan een misdrijf te plegen, worden opgepakt en voor onbepaalde tijd in limbo gehouden. De huidige uitdaging van veiligheidsdiensten is niet zozeer het *vergaren* van alle transactiedata van burgers, maar het selecteren, filteren, weggooien en aan elkaar puzzelen van die data. Zoals Flanagan laat zien, is de verzameling van gegevens minder belangrijk dan de manier waarop ze worden geanalyseerd, geselecteerd en bijeen worden gebracht om een bepaald beeld aannemelijk te maken. Juist door de selectie, analyse en combinatie van hele specifieke gegevens wordt de onzichtbare vijand zichtbaar gemaakt (Amoore 2009).

De huidige dataoorlogen tegen de onzichtbare vijand richten zich dus op normale en legitieme transacties waar een *potentieel* tot het steunen van terrorisme aan wordt toegeschreven. Deze transacties zijn niet per definitie illegaal, maar worden geoormerkt als abnormaal en beschouwd als zijnde *pre-crime*, ofwel precrimineel. Criminologe Lucia Zedner (2007: 262) legt uit dat deze benadering een verschuiving van ons temporale perspectief inhoudt: '"Pre-crime" shifts the temporal perspective to anticipate and forestall that which has not yet occurred and may never do so.' Het is dan ook minder de doelstelling van overheid en veiligheidsdiensten om *alle* transacties van burgers te bekijken en analyseren. Eerder is het de bedoeling om op basis van geselecteerde gegevens een beeld te vormen van criminele intentie en mogelijk toekomstige terrorismedreiging. Het doel is de onzichtbare vijand op te sporen – de dader die nog geen bom heeft gemaakt; de potentiële aanslagpleger die nog geen concrete plannen heeft gesmeed; de toekomstige terrorist die nog niet is geradicaliseerd. In dit kader worden supermarkten en groothandelaren uitgenodigd de aankoop van ongebruikelijke hoeveelheden kunstmest of peroxide te melden; worden banken verplicht ongebruikelijke transacties te definiëren en te melden; en wordt het bezoeken van jihadistische websites en onthoofdingsfilmpjes als verdacht beschouwd. Het bijeenbrengen en analyseren van dergelijke meldingen, maakt ingrijpen in een vroeg stadium mogelijk.

De strijd tegen de onzichtbare vijand behelst dus een *politics of preemption* – een preëmptieve veiligheidspolitiek – die gevaren beoogt aan te pakken *voordat* zij zich ontwikkelen tot tastbare en meetbare dreigingen of risico's (Aradau en Van Munster 2011; Anderson 2010). De voormalige Amerikaanse president Bush heeft deze logica verwoord aan de vooravond van de invasie in Irak in een zin die beroemd is geworden: 'If we wait for threats to materialise, we will have waited too long', zei Bush (2002). Tien jaar later kunnen we zien dat het voorzorgsprincipe ten grondslag ligt aan data-analyseprogramma's en antiradicaliseringsinitiatieven die het speerpunt vormen van Europese contraterrorisme-initiatieven, en die ingrijpende maatschappelijke gevolgen zullen hebben. Net als het Europese SWIFT-programma, zijn vele van deze initiatieven recent begonnen of liggen zij nog op de tekentafel. In die zin is de impact van de oorlog tegen terrorisme tien jaar na de aanslagen nog maar net begonnen.

Preëmptie en legitimiteit

Preventief en preëmptief ingrijpen is niet neutraal. Intensivering van politie-inzet, vergaande analyse van persoonlijke transacties en aansporing tot waakzaamheid bij burgers die worden opgeroepen verdachte situaties en gesprekken te melden, brengen kosten met zich mee en kunnen maatschappelijke relaties beïnvloeden. In de novelle *Minority report* is uitein-

delijk de preventieve veiligheidsinterventie *zelf* de ramp die zich voltrekt in het verhaal (Coutin 2008). De precriminele aard van verdachte transacties en verdacht gedrag roept een aantal belangrijke vragen op omtrent de verantwoording die wordt afgelegd over het melden, analyseren en interveniëren op basis van dergelijke informatie, en de meer algemene legitimiteit van dergelijk veiligheidspingrijpen.

Bij wijze van conclusie zou ik kort drie punten van kritiek onder de aandacht willen brengen. Ten eerste kan preëmptief optreden leiden tot gevoelens van maatschappelijk onbehagen en geïnstitutionaliseerd wantrouwen. Burgers worden aangemoedigd extra op te letten in de publieke ruimte, hun medeburgers met achterdocht te bekijken en verdachte gedragingen te signaleren. Rens van Munster (2004: 533) wijst op de mogelijke ondermijning van de sociale samenhang in de 'risicomaatschappij' die een 'cultuur van *suspicion'* veroorzaakt, 'waarbij iedereen verdacht is en maatschappelijke saamhorigheid wordt ondergraven door individuen eerst en vooral te beschouwen als een risicoprofiel'. Zo werden in november 2005 twee moslimmannen gearresteerd in de trein van Frankfurt naar Amsterdam toen zij zich volgens medepassagiers verdacht gedroegen omdat zij traditioneel gekleed waren en samen het toilet bezochten. Toen een medepassagier het alarmnummer belde, werd al het treinverkeer rond Amsterdam Centraal Station stilgelegd totdat de mannen gemaskerd en in handboeien waren afgevoerd. Een paar uur later werden de mannen weer vrijgelaten, nadat politieverhoor had vastgesteld dat de mannen op terugreis waren van een bezoek aan een Duitse moskee, en in de trein een reinigingsritueel hadden uitgevoerd voor het bidden. De mannen ontvingen geen excuses of compensatie, en de politie benadrukte dat de actie van de medepassagiers gerechtvaardigd was: 'Dat vragen we ook van mensen', zei een politiewoordvoerder tegen de pers, 'Dit gedrag was anders dan normaal. Godzijdank bleek er niets te zijn' (geciteerd in Nu.nl 2005).

Een tweede punt van kritiek betreft de onvoorspelbaarheid van veiligheidsingrijpen en criteria van abnormaliteit. Net zoals de terroristen, proberen veiligheidsactoren onvoorspelbaar op te treden en in te grijpen. Zo schrijft het Britse Home Office: 'The response to crime and terrorism needs to be as supple as the criminals and terrorists themselves' (UK Home Office 2007: 13). Maar dit leidt tot een situatie waarin burgers niet weten waarop zij kunnen rekenen en wanneer hun gedrag als verdacht zou kunnen worden bestempeld. In tegenstelling tot een disciplinaire macht, die werkt met duidelijke voorschriften voor de burger, laat het paradigma van *security* de burger in onzekerheid over de operationele criteria aangaande normaal en abnormaal gedrag. Engin Isin (2004) heeft het concept van de 'neurotische burger' ontwikkeld om te duiden hoe de moderne burger wordt geleid door stress en onvoorspelbare angsten, die een rationele afweging van maatschappelijke keuzes onmogelijke maken.

Ten slotte is er een situatie ontstaan waarin onvoldoende politieke en maatschappelijke verantwoording wordt afgelegd over veiligheidsbeslissingen. De potentieel catastrofale aard van de terroristische dreiging fungeert als een rechtvaardiging voor ingrijpend veiligheidsoptreden. Traditionele kosten-batenanalyses worden niet langer van toepassing geacht nu de maatschappij wordt geconfronteerd met nieuwe, onvoorspelbare dreigingen. Dit geldt bijvoorbeeld in relatie tot de strijd tegen terrorismefinanciering waar, na investering van miljoenen euro's door banken om aan nieuwe regelgeving te voldoen, de meeste experts twijfelen aan het nut van de opsporing van terrorisme(financiers) op deze manier. Maar we zien deze dynamiek ook bij publiek opreden van politie en het uitvoeren van zogenaamd preëmptieve arrestaties. In december 2010 werden in Rotterdam invallen gedaan in Somalische belhuizen, waarbij hard werd opgetreden, veel werd vernield en twaalf verdachten werden gearresteerd – en dat terwijl er maar vier personen werden gezocht. Toen in minder dan een week alle verdachten weer op vrije voeten waren gesteld, verdedigde de Nederlandse coördinator Terrorismebestrijding deze acties vanuit het voorzorgsprincipe. 'Het moest heel snel', zei Erik Akerboom tegen *NRC*,

'het was pikkedonker en het arrestatieteam moest snel opereren. Dan is er geen tijd om van iedereen de identiteit vast te stellen. Dan neemt de politie het zekere voor het onzekere en arresteert ze iedereen van wie ze denkt dat die betrokken is' (Rijlaarsdam 2010).

Met dergelijke redeneringen worden de grenzen van legitiem veiligheidsoptreden binnen de westerse rechtstaat aanzienlijk opgerekt. Tien jaar na

9/11 zijn we nog maar aan het begin van de strijd tegen de Onbekende Vijand.

Marieke de Goede is hoogleraar Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij coördineert het NWO-Vidi-onderzoeksproject *European Security Cultures*, dat preventieve en preëmptieve veiligheidpraktijken in de EU analyseert. Haar boek *Speculative security. The politics of pursuing terrorist monies* verschijnt in 2012 bij University of Minnesota Press. Professor De Goede is *associate editor* van het tijdschrift *Security Dialogue* en lid van de commissie Vrede & Veiligheid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV).

Literatuur

Amoore, L. en M. de Goede (red.) (2008a) *Risk and the war on terror*. Londen: Routledge,

Amoore, L. en M. de Goede (2008b) 'Transactions After 9/11. 'The banal face of the preemptive strike'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 33 (2): 173-185.

Amoore, L. (2009) 'Lines of sight. On the visualization of unknown futures'. *Citizenship Studies* 13 (1): 17-30.

Anderson, B. (2010) 'Preemption, precaution, preparedness. Anticipatory action and future geographies'. *Progress in Human Geography* 34: 777-789.

Aradau, C. en R. van Munster (2007) 'Governing terrorism through risk. Taking precautions, (un)knowing the future'. *European Journal of International Relations* 13 (1): 89-115.

Aradau, C. en R. van Munster (2011) *Politics of catastrophe. Genealogies of the unknown*. Londen: Routledge.

Aufhauser, D. (2003) 'War on terror. Follow the money'. *PolicyWatch* 812, The Washington Institute for Near East Policy, http://www.washingtoninstitute.org/templateC05.php?CID=1690.

Bibler Coutin, S. (2008) 'Subverting discourses of risk in the war on terror'. In L. Amoore en M. de Goede (red.) *Risk and the war on terror*. Londen: Routledge.

Boer, M. den en J. van Buuren (2012) 'Security clouds. Toward an ethical governance of surveillance in Europe'. *Journal of Cultural Economy*, te verschijnen.Broeders, D. (2007) 'The new digital borders of Europe. EU databases and the surveillance of irregular migrants', *International Sociology*, 22 (1): 71-92 .

Bush, G.W. (2002) *Speech at West Point*, June 1 2002, http://www.nytimes.com/2002/06/01/international/02PTEX-WEB.html.

Chertoff, M. (2006) 'A tool we need to stop the next airliner plot'. *Washington Post,* August 29: A15.

Dijstelbloem, H. (2009) 'De raderen van de migratiemachine'. In: H. Dijstelbloem en A. Meijer (red.) *De migratiemachine. De rol van technologie in het migratiebeleid*. Amsterdam: van Gennep.

Dijstelbloem, H. en A. Meijer (red.) *De migratiemachine. De rol van technologie in het migratiebeleid*. Amsterdam: van Gennep.

Ericson, R.V. (2007) *Crime in an insecure world*. Cambridge: Polity.

Flanagan, R. (2006) *The unknown terrorist*. Londen: Atlantic Books.

Foucault, M. (2007) *Security,territory, population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*. M. Senellart (red.), vert. G. Burchell. Houndsmills, Basingstoke: Palgrave.

Goede, M. de (2012) 'The SWIFT affair and the global politics of European security'. *Journal of Common Market Studies*, te verschijnen.

Isin, E.F. (2004) 'The neurotic citizen'. *Citizenship Studies* 8 (3): 217-235.

Lyon, D. (2003) *Surveillance after September 11*. Cambridge: Polity Press.

Ministerie van Justitie (2009) *Projectplan implementatie dataretentie*. Den Haag, 11 mei, https://www.bof.nl/live/wp-content/uploads/20090511-projectplan-implementatie-dataretentie.pdf.

Munster, R. van (2004) 'De conceptualisering van veiligheid binnen de IB-leer'. *Vrede & Veiligheid* 33 (4).

Nu.nl (2005) 'Djellaba-mannen gebruikten treintoilet voor reiniging'. 2 november, http://www.nu.nl/algemeen/619275/djellaba-mannen-gebruikten-treintoilet-voor-reiniging.html.

Rijlaarsdam, B. (2010) 'Het moest heel snel. En je kunt niet een beetje ingrijpen'. *NRC Handelsblad*, 29 december: 5.

Roessler, B. (2006) 'New ways of thinking about privacy'. In: A. Phillips, B. Honig en J. Dryzek (red.) *Oxford handbook of political theory*. Oxford: Oxford University Press.

Zedner, L. (2007) 'Pre-crime and post-criminology?', *Theoretical Criminology* 11 (2): 261-281.

raal Verdrag en uitgevoerd in samenwerking met professor Louise Amoore van Durham University. Veel van de ideeën hier gepresenteerd zijn ontstaan in gezamenlijk werk met Louise. Dank aan Jaap Kooijman voor het organiseren van de publieke discussie met als thema 'de onbekende vijand' in september 2011. Dank aan de redactie van *Krisis*, en in het bijzonder aan Yolande Jansen, voor enthousiasme en nuttige suggesties.

[1] Dit essay is gebaseerd op bevindingen van het onderzoekproject *Datawars. New spaces of governing in the European war on terror*, gesubsidieerd door het NWO-ESRC Bilate-